

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՐԱՆԻ ՀԱՊԻՐԱԿԱՆ

ԱՆՑՔ ԸՆԴ ԱՓՐԻԿԷ

Ճանապարհորդութիւն 'ի Զանգիպարէ 'ի Պէնկոշերա

Վ. Լ. ՔԱՄԵՐՈՆԻ ԱՆԳՂԱՅԻՈՑ

(Տես Հտ. ԼԸ, Պր. Բ, էջ 145.)

Ես նամակ մը գրկեցի առ Սամուէլ Պէ-
քըր, և երկուք ալ առ Մզեզա: Այս վերջ-
նոյս նամակաց վրայ աւելցցցի ընծայ մը՝
երկու վրանի համար գեղեցիկ կտաւ:
Վասն զի մինչև այն ժամանակ գեռ կա-
րելի կը կարծէի թէ զինքը Լիվինկսդոն
ղրկեալ է 'ի Վիկտորիա Նիանզա: Երկու
նամակաց մին անգղիերէն գրուած էր,
պարզ քաղաքավարութեան մը համար,
իսկ միւսը որ արաբերէն էր, թարգմանե-
լու համար, Մզեզա քանի մը տարբի 'ի
վեր տաճիկ քարոզիչ մը հետն ունէր:

Այս պատճառաւ իմացայ, որ եթէ դը-
ժուարութիւն մը կար Մզեզայի դարձին
առ մահմանականութիւն, միայն սրտոտ
մարդ մը գտնելն էր թշուառութեան արա-
բողութիւնը կատարելու համար. կը վախ-
ցուէր թէ մահուան պատիժ կը տրուի ա-
նոր՝ որ գլխաւորին պզտի գլխացաւութիւն
մը պատճառէր:

Օգոստոսի վերջերը Շէիք և Ապտալազ
Խան Նասիպ, երկու եղբարքը, որ սուլ-
դանի բռնակին կը հրամայէին, Միրամ-
պոյին հետ ունեցած կռուէն յետ դար-
ձան, արաբ ազնուականութեան երկու գե-
րազանց օրինակներ կրնային ըլլալ: Մինք
չուտով մէկմէկու հետ բարեկամացանք,
և իրենց տունը մեր տնէն շատ հեռու չըլ-
լալով յաճախ փոփոխակի տեսութիւններ
ունեցանք. և մեզի ամենամեծ ծառայու-
թիւն մատուցին մեր սաքարներուն անխո-
հեմութեան առթիւ: Ըստ իմ ջանքացած
չըլլայինք դարմանել, շատ գէշ հետևանք-
ներ պիտոր ունենար, մեր արշաւանքին
նկատմամբ:

Ահաւասիկ Հանգիպածը. քակագի մը մեր
գլխուորենքէն մէկէն երկու կանգուն կը-

տաւ գողցեր էր. տէրը փոխանակ դա-
տառտանի կանչելու գողը, ուզեց ան-
ձամբ պատժել: Երեք ընկերացը օգնու-
թեամբ, գողին ոտքէն բռնած, գլխովայր
կախեց:

Բարեբաղդաբար իսպ անկէ կ'անցնի,
և տեսնալով եղածն՝ կը վազէ առ իս աղա-
ղակելով թէ չորս ասքարները մարդ կը
կախեն: Ես ալ վազելով տեսայ որ դժ-
բաղդն օդոյ մէջ գլխովայր կախուած՝
քէն, բերնէն, ականջէն արիւն կը վազցը-
նէր, և անմիջական մահուան մօտ էր:

Պոմպայի հրամայեցի, որ չորս չարա-
գործներն որ գողը կախաղան հաներ էին՝
երկաթի զարնուին. ինքը մէկէն դարձաւ
ահաւոր լուրը բերելով, թէ զինուորք չէին
ուզէր հնազանդիլ:

Ես միշտ հոգեւորքին զբաղած ըլլալով,
որ կամաց կամաց սկսաւ ինք զինքը գլու-
նալ, Պոմպային ըսի որ ասքարաց զուրցէ,
եթէ չհնազանդին՝ զինուորական պատիւ-
նին կը կորսնցընեն և գէնքերնին, նշանա-
գգեստներն առնելով, մէկէն կ'արձկուին:

Գնաց Պոմպայ, այլ փոխանակ իմ սա-
տուէրս կրկնելու և ջանալու որ իրեն հնա-
զանդեցընէ, պարզապէս կ'ըսէ իրեն մարդ-
կանց. « Տէրս մէյ մ'ալ ձեզի պէտք չունի.
զգեստնիդ հանեցէք, հրացանները թողու-
ցէք գացէք »: Բաց 'ի քանի մը հիւանդէ,
բոլոր խումբը մէկէն գնաց, և չորս ա-
ւազակները փախան:

Ես երկու Խան Նասիպի գիմեցի, որ
մէկէն մարդ գրկեցին հանգիպածն իմացե-
լու կառավարին, և իրենց համար ալ
գործելու իշխանութիւն խնդրելու: Իրենց
օգնութեամբն երկրորդ առաւօտը չորս
յանցաւորները երկաթի զարնուած էին,

և միւսերն ալ ամենախոնարհ հպատակութիւն կը մատուցանէին:

Եկեղեցի և Ապտալահի խնդրանքը ստեղծարարը դարձեալ ծառայութեան մէջ ընդունեցայ թայ 'ի խաղութիւն հրապարակողներէն, որ տասներկինգ օր շրջայի դատապարտուեցան: Իսկ Պոմպայի գաղով, որ ապշութեամբ գործեր էր, և մեր հասնելու օրէն գրեթէ միշտ գինով էր, խօսք տուաւ վարքը շտկել, և անկեղծ համարելով տուած խոստումը, ներքից իրեն անմոռութեանց: Դատ անգամ ուղեցիր ճամբայ ելնել, բայց դատաւարութիւնը արգելք կ'ըլլային. բռնակիրք, ըստ սովորութեան նախնապէս հատուցեալ, կ'երևնային և կը կորսուէին: Իսկ մեզի, շատ դիպուածնէ, բոլ մէջ, բոլոր այս բաներս էին, մարդ մը վարձել, հատուցանել, կերակրել, քանի մը օրուան համար, և ետքը չտեսնել:

Ինչ վիճակի մէջ ըլլալինս կրնայ իմացուիլ յետագայ նամակներու կողորոշէն, որ կը գրէինք նոյն ատեն յԱնգլիա: Տիւրն որ սովորաբար աղէկ զուարթ վիճակի մէջ էր, այսպէս կը գրէր օգոստոս 23ին: «Եւ հիմա վայելուց պատմութիւնը կը սկսինք: Գրեթէ օգոստոս 13ին, որովհետեւ ճիշդ օրուան թուականը ոչ ոք գիտէ, Քամբրոն սրտի նուաղումն ունենալու. ես աղէկ էի, Մուրֆի նոյնպէս. իրիկունը ինք զինքնիս տկար զգացինք: Ես հիւանդանալ չէի ուզեր: «Պիտի ուտեմ, և չափտի պառկեմ», կ'ըսէի երգունքովով ինքրենս: Մուրֆի արդէն անկողինէն էր: Այսպէս ուտել, բայց մէկ սարսուռ մը, մինչև պատ մը վար ձգելու չափ, յանկարծակի բռնեց զիս: և հարկ եղաւ որ անկողին մտնամ: Չորս կամ հինգ օրուան չափ մեր կերակուրը ջրախառն կաթ էր: Եւ ոչ շուն մը կու գար մեզի օգնելու. մեր ծառաները ընելիքներն չէին գիտեր: Մենք երբեմն երբեմն աշխատութեամբ գլխի պտուտով կ'ընայինք: Ես գլխամերուն տեսնալու կ'երթայի, և ինքն ալ գլխ տեսնալու կու գար. փոփոխակի մէկ մէկու ցաւակից ըլլալու վիճակի մէջ էինք: Անգամ մ' ինքն ըսաւ ինձի. «Այն մարդիկը զիս պաշարեցին, շարժմունք մը չեմ կրնար ընել, տեղ չունիմ, գէշը այն է՝ որ մեծ դաշնակի ոտքին մէկը գլխուս վրայ է. և իրենց քարիվարին բնաւ չըմննար. սրահի կահ կարասեօք զիս պաշարեցին»: Կար-

ծէի թէ անկողինս պատերազմի կողովներու դէպի մը գլուխը կը ճօճար, կը թողուի Քամբրոն և առ Մուրֆի կ'երթայի ըսելու որ շատ կը ցաւիմ աւելի կանուխ գրեզ շտեմանելու համար, որովհետեւ Ուլանտայի թագաւորին տեսութիւնն ընդունեցայ, որ զիս արգելեց, և որուն հետ պէտք էր աղէկ վերաբերութեան մէջ ըլլալ, վասն զի քիչ ատենէն իրեն պիտի երթայինք:

«Մուրֆի քննաւորով կ'անցընէր ծամանակը, ես սկզբէն մինչև վերջը աչքս չկըրցայ գողել: Ետքը երեքնիս ալ՝ միասին մի և նոյն օրը առողջացանք, հինգերորդն՝ ջերմ ունենալնէս վերջը, ինչ որ կը կարծեմ, շատ խնդացինք մեր մէկմէկու վրայ ունեցած վստահութեան վրայ:

«8 սեպտեմբեր. — Այս գէշ ջերմը շատ անգամ ունեցանք: Հիւանդութեան երրորդ օրը (որ Քամբրոնի համար եօթներորդն էր), տեսայ որ Մուրֆի եռակողմանի անպատ և անգուն խուցէն դուրս ելնել կ'ուզէր, բայց չկրցաւ. փոքր քայլերով կը քալէր, ջանալով յաղթել դժուարութեանց, և տրտնջալով զնաց բամբուռներու կոյտի վրայ ինկաւ: Այս երեւոյթն շատ ծաղրաշարժ երեցաւ ինձի, այնքան տարօրինակ էր չկարենալ դուրս ելնել այն խուցէն որուն մէկ պատը պակաս էր. ուստի սկսայ խնտալ այնպէս ուժով, որչափ որ առողջութիւնս կը ներէր: Ասոր արդիւնքը Մուրֆիին ինք զինքը ժողովելն եղաւ. և դանդաղելով ելաւ, և թեւերն իրեն հաւասարակշռութեան տեղ կը ծառայէին:

«Աղէկ ըմբռնելու համար թէ ինչպէս այսպիսի ուժեղ մարդ մը կրնայ այս աստիճան տկարութեան հասնել, պէտք է այն դժբաղդ վիճակին մէջ գտնուիլ: Գուրջէն կրնար երեւակայել թէ որչափ կը տկարացնէ զձեզ այս ջերմը: Գլխի պզտիկ ցաւէ մը կը սկսի, անկողին կ'երթայ առանց հիւանդ կանխուելու, երկրորդ օրը խուցէն դուրս ելնել կ'ուզէ, բայց պէտք է ոտքը ուր կ'առաջնորդէ հոն երթալ, և խեղճ մարմինը արտակենդրոն կերպով կ'ընթանայ: Տուր խմելու համար ջուր, թէյ և կաթ, ամեն բան ինչ ալ ըլլայ. հաւասարապէս դոյլի և թէյի սկահակի բերնէն ալ կը խմէ:

Ես իսկ սեպտեմբեր 13ին կը գրէի առ Կլիմէս Մարքամ. «Քանի որ հօս ենք,

գրեթէ միշտ ջերմ ունեցանք, գծադղութիւն մը որով արգիլուեցայ լուսնի վերայ գիտողութիւններս ընելու: Հազիւ կարձէի թէ պիտոր կարենամ զբաղիլ, փորձեցի, բայց տկարութիւնս և սրունքներս անկարելի ըրին:

« Հիմա աւելի աղէկ եմ, բռնակրաց կը սպասենք, գրաստներուն համեմտելը կը նորոգենք, Ուճիճի երթալէն առաջ, որ կ'ըսեն թէ կրնայ 22 քայլաբաժնով հասնուիլ, որ գրեթէ երեսուն օր կ'ընէ:

« Տիլլոն կը կուրնայ, վախեմ թէ ստիպեալ է թողլու զմեզ, կարգալու չափ ալ չի տեսներ, և ոչ իսկ գրելու: Նախ մէկ աչքը սկսաւ ցաւիլ, հիմա միւսն ալ սկսաւ. և հաստատապէս պէտք է որ ետ դառնայ, իմ խորհուրդս այս է, և առ այս կը յորդորեմ զինքը:

Եւ ի քսան սեպտեմբերի կը յաւելուի:

« Շատ բարկացած եմ, ահա երկու օր է որ կը ջանամ քանի մը մարդիկ ժողովել յառաջապահ գունդ մը կազմելու համար, որպէս զի զիրենք ճամբայ հանելու պատրաստեմ, ճար չկայ, կը վախճան, և առանց ամօթոյ կ'ըսեն:

« Երեսմէ ջերմէ ազատիլ. վեց անգամ ունեցայ, և վերջինը քան զառաջինները աւելի մեղմ էր: Ալակողմեան աչքս զիս կը նեղէ: Այս աչքի հիւանդութիւնը կը համարիմ թէ պատճառեալ է փոյթէն և երկրին շագուցիչ փայլունութենէն:

Նոյն թուականին դարձեալ կը գրէի:

« Այս ուշանալը անտանելի բան մ'է, զեռ սեպտեմբեր քսանին հօս ենք, և միշտ բռնակրաց կը սպասենք, եթէ հիւանդացած չըլլայի, քանի մը շաբաթ առաջ ճամբայ ելած էի, բայց առաջին անգամ ութ օր ջերմ ունեցայ, ուրիշ անգամ եօթն օր, և զեռ ուրիշ անգամ երեք: Եւ հիմա ազատեցայ ամենասաստիկ զըլխացաւէ, որ հինգ օր տևեց, եւ ամենագորաւոր չեմ, եօթը շաբաթուան մէջ, միայն տասնըվեց օր առանց հիւանդութեան անցուցի, — տասնըվեց օր տկարութեամբ:

« Տիլլոն աւելի աղէկ է, և որոշած է առաջ տանելու իր ճամբորդութիւնը, սակայն բոլորովին առողջացած չէ:

« 27 սեպտեմբեր. — Միշտ բռնակրաց պահպանութեանը պատճառ ուշանալով,

այսու հանդերձ կը յուսամ տասն օրէն մեկ նիլ:

« Դարձեալ ջերմ ունեցայ, առաջին անգամն է որ գողէն ետքը գործ կը տեսնամ: Թուի թէ Տիլլոն եռօրեայ տենդ ունի, այլ ոչ ամենասաստիկ: Բայց ես չատ անհոնգիստ եմ իրեն աչացը համար. ձախ աչքը ամենեւին չկրնար գործածել, ալ աչքն ալ գրեթէ այն երևոյթները կը ցուցնէ լուսավիշն տկարանալէն: Եթէ ճամբորդութեան ընթացքի մէջ բոլորովին կոյրնայ, ես ինչպէս ետ զրկեմ զինքը: Ամենեւին անկարելի կ'ըլլայ. և ինքն ալ կ'ըսէ թէ բարեխառն կլիմայի դառնալը աղէկ կ'ընէ ինձի:

« 29 սեպտեմբեր. — Երէկ աշխատութեամբ կրցայ մինչև ցորեկ տասնուեց բռնակիր ժողովել, այսօր մեկնիլ չին ուզեր, և ես հօն վրանս ծալած կեցած եմ, առանց մէկու մը որ ծրարներս տանի: Եթէ այսպէս երթանք ես կը խնեթեմ:

Ի Թաբոր մարդ զրկեցի քսանի մը բակարի գտնելու, եթէ չկարենամ ըստ բակարի ժողովել, կը թողում ծրարները և մինակ կը մեկնիմ: Ո՛վ, ամեն բան կու տայի այս ջերմոտ երկիրը թողու, և գործ մը ընելու համար: Թագաւորի մը պէս երջանիկ կ'ըլլայի, և շատ երջանիկ եթէ կարենայինք ճամբայ ելնել, եթէ հարկ ալ ըլլար բոլրիկ ոտքով քալել մինչև ճամբուն ծայրը:

« Եթէ մինակ պիտի երթամ, ինն առփառ կը բռնեմ, բռնակիրներէն վեցը՝ աւելի ապահովագոյնքը կը գինեմ, կու տամ իրենց ատրճանակներ միայն թէ ինձի հետ մնան, հանգիստ կ'ըլլամ: Պէտք է որ ես մեկնիմ, ինչ և իյէ կերպով. ամենեւին բռն մը չկրնար յապաղմունքս արդարացնել:

« 30 սեպտեմբեր. — Հարիւր երեսուն րակադիներէս հազիւ 12 հատը կրցայ ժողովել, ինչ կ'ըլլեցորի ասոնցմով. — Մէկ աչքէս սաստիկ կը նեղուիմ, և եթէ միւսը ծառայեցունեմ, անկախ ալ նոյնպէս կրնայ ցաւիլ:

« 14 հոկտեմբեր. — Հազիւ կրնամ գրել. բոլորովին կուրցայ և շատ գէշցաւ վերջին տողերը գրելէս վերջը: Այս ճամբորդութիւնը քան զուրիշ բաներն աւելի տրամեցուց:

Ելլ շարունակութիւն: